

Déri Balázs

Ambrosius: *Deus creator omnium*

Ellentét és egység egy kora keresztény himnuszban — II.

Szent Ambrus versének elemzését —szándékkal nem használom a témára való utalást és a műfajra, a liturgikus alkalmazásra vonatkozó szakszavakat— figyelmes olvasással kezdjük. A „szoros” olvasás egy nélkülözhetetlen előfeltétellől szolgáló ráhangolódás, összpontosított figyelem közegében először is a szavak lehető legpontosabb megértését jelenti, már amennyire lehetséges (részlegesen természetesen lehetséges és értelmes!) önálló szótári egységekbe listázva megragadni alap- és átvitt jelentéseket, jelentésárnyalatokat, szinonimákat és antonimákat (a verselemzésben sajátos céllal: a rejtett ismétlések, ellentétek megragadására), a különféle nyelvi helyzetekben való használatokat, vagyis a szöveg nyelvi regisztereit; majd —igazában párhuzamosan az előzővel— a szavakból létrejövő szerkezetek (szókapcsolatok-szintagmák, mondatok, strófák, s a nagyobb egységek: a mű „részei”) jelentésének, és azok összeépülésének megfigyelését, ahogy a vers-egész jelentésszerkezetében elfoglalják a helyüket (abba hézagmentesen illeszkedve vagy éppen a szerkezetbe többé-kevésbé nem illeszkedő, azt megtörő elemekként). A megértés tehát nem egy köznapi értelemben vett, naiv értés, hanem a jelentés-egész összetettségének (komplexitásának) feltárása s az elkülönített elemek összefüggésének (koherenciájának), logikai kapcsolatok révén való szerkezeté válásának megmutatása.

Déri Balázs zenetudós, klasszikus filológus, középkorkutató, az ELTE BTK Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszékének vezetője, az Ókortudományi Intézet igazgatója.

Saját irodalmi-nyelvi műveltségünket —ebbe most mindenekelőtt beleértve a bibliai szövegeket és azok értelmezési hagyományát, de mert a versértéshez elemi módon hozzátartozik a liturgikus közegben való befogadás, ezért a későbbi liturgikus hely szövegkörnyezetét is— a filológia segítségével is megerősítjük: ki kell bogoznunk a szövegközöttség (intertextualitás) hálóját, azon szövegeket, amelyeknek átírása az elemzett vers, amelyekre az bárhogyan vonatkozik, amelyek közegében teljes életet él. Segítenek előzetes, önműködően felidézhető ismereteink, de kommentárookra is rászorulunk, ahol mindezt kényelmes használatra elénk tárják, ugyanakkor ezzel (sajnálatos, de kikerülhetetlen módon) befolyásolnak. Kommentárként működik egy nagyszótár is, lehetőleg egy nyelv „teljes” szótára (csak egy holt nyelv és annak jórészt lezárt nyelvi-irodalmi anyaga esetében adott e lehetőség: ilyen igazi kincstár a *The-saurus Linguae Latinae*), amely a szó, szókapcsolat előbbi vagy későbbi előfordulásait is közli. De mivel ilyen szótár ritkán adatik meg (legfőképpen szerzői szótár, mint a Szentíráshoz a konkordancia), s mert nem is mindenben teljes, kiegészítendő csodálatos korunk emlékezet- és szorgalompótló módszerével, a digitalizált szöveganyagban való könnyű, de ésszel végzendő kereséssel.

Deus, creator omnium polique rector, vestiens diem decoro lumine, noctem soporis gratia,		Isten, te mindentalkotó, egek vezére, aki dús fényvel ruházod a napot, álom-malaszttal a vak éjt,
artus solutos ut quies reddat laboris usui mentesque fessas allevet luxusque solvat anxios,	5	hogy oldott tagjainkat új munkára edzze a szünet s fáradt velőnket és borús aggályainkat oldja föl:
grates peracto iam die et noctis exortu preces, voti reos ut adiuves, hymnum canentes solvimus.	10	hálát a végzett nap miatt s imát az éj elé, miként fogadtuk, hogy majd megsegíts, mond néked híven himnuszunk.
Te cordis ima concinant, te vox sonora concrepet, te diligit castus amor, te mens adoret sobria,	15	Te légy, kit szívünk mélye áld és hangunk harsonája zeng, kit szomjaz minden tiszta vágy s imád a józan értelem,
ut cum profunda clauserit diem caligo noctium, fides tenebras nesciat et nox fide reluceat.	20	hogy, ha az éjszakák köde homályba csukja a napot, a hit ne tudjon ily homályt, hit világítsa ki az éjt.
Dormire mentem ne sinas, dormire culpa noverit; castos fides refrigerans somni vaporem temperet.		Aludni lelkünket ne hagyd, csupán a bűn aludjon el; s a hit hűsítse a szűzek álmának forró gőzeit.
Exuta sensu lubrico te cordis alta somnient, nec hostis invidi dolo pavor quietos suscitet.	25	Levetve síkos gondokat rólad álmodjon mély szívünk; s föl ne riasszon az irigy szellem csele: a rémület.
Christum rogemus et Patrem, Christi Patrisque Spiritum: unum potens per omnia, fove precantes, Trinitas!	30	Kérjük a Fiút és Atyát s a kettejükből áradó lelket: hatalmas Háromegy vedd szárnyad alá, aki kér.

Az a szöveg, amely Babits Mihály fordításának alapjául szolgált, az itt közölt klasszika-filológiai rekonstrukciótól két ponton tér el (8: luxus↔luctus, 23: castos↔castis).

A Babits-fordítást (*Amor sanctus. Szent szeretet könyve. Magyar Szemle Társaság, Budapest 1933. 49, 51*) leghatásosabban a népnyelvű liturgikus mozgalom terjesztette, sajnos azonban „tapintatosan” módosítva. Egyrészt véleményem szerint szükségtelen szemérmességgel elbizonytalanították a 23–24. sorok szókimondását (lett: „s a hit hűsítse győztesen / az ének forró álmait”), de elsősorban ama messzemenő következményekkel járó magyar énekeltvers-tani hagyomány vagy inkább balhiedelem alapján, hogy egy, legföljebb két sor alkot egy értelmi s egyben zenei egységet s legalábbis a négysoros formák felénél nem lehet áthajlás (enjambement), jelzőkihagyásokkal megkurtították, ugyanakkor többé-kevésbé sikeresen, töltelékekkel állították helyre a Babits-sorok eredeti hosszát — így rögtön az első strófában a „dús” jelző helyett álló „vagy” szóval megtört az eredetinek megfelelő folyamatosság, a mondattani felépítés is megváltozott: két tagmondat jött létre az eredeti egy helyett. Nem kérdés: a zsoltárok, vagy —hogyan szótagszámláló költészetet említsünk— Szír Szent Efrém sémi sorai ilyenek (a sorhatár: mondathatár), de a római irodalmi ízlés megkívánja a sorok nagyobb formákba foglalását azzal is, hogy időnként sorhatárokon átnyúló egységeket hoz létre, mégpedig ott is, ahol a magyar ízlés, úgy látszik, megállást kíván. (Vagy mégsem?) Remélhetőleg az erőteljes jambikus lüktetés megakadályozza a töredezettség egyenes zenei következményét, a lelassulást.

S mielőtt a szöveg —bár vázlatos— pontos, illetve parafrazeáló fordításába és nyelvi-tartalmi kommentálásába belekezdenénk, még egy meggondolás! Egy irodalmi szöveget még akkor is ajánlatos fennhangon olvasni, ha a közel teljes írásbeliség kultúrájában fogant, hát még ha a részben élőszóbeli, részben írásbeli kultúra közegében, mint ami a római irodalomé általában (még akkor is, ha éppen Szent Ambrusról jegyezték föl a hangtalan olvasás egyik legkorábbi esetét — de nem egy himnusz olvasását). Különösen igaz ez, ha az metrikus szöveg, s még inkább, ha elsődleges közege a hangzó istentisztelet.

1–3. versszak (1–12. sor)

„Isten (Deus), mindenek teremtője (creator omnium) és (-que) a pólus/az ég vezére (poli rector), felöltöztetve (vestiens) a nappalt (diem) ékes fénnel (decoro lumine), az éjt (noctem) az alvás kegyelmével (soporis gratia), hogy (ut) a pihenés (quies) az oldott (solutos) tagokat (artus)/oldott tagjainkat visszaadja (reddat) a munka használatára (laboris usui) s (-que) a fáradt (fessas) lelkeket (mentes)/fáradt lelkünket fölemelje/könnyűvé tegye (allevet) és (-que) feloldja (solvat) a gyötrő (anxios) mértéktelenségeket (luxus), miután már végbement a nap (peracto iam die), hálát (grates), és (et) az éj feljöttekor/eljövetelekör (noctis exortu) imákat (preces) teljesítünk (solvimus), himnuszt énekelve (hymnum canentes), hogy (ut) segítsd meg/segíts minket (adiuves) a fogadással adókat (voti reos).”

Szokatlanul hosszú, három strófára kiterjedő, többszörösen összetett mondat indítja a verset. Az első két versszak lényegében egyetlen nagy megszólítás: az antik vallási-irodalmi hagyománynak, így a rövidebb, epikus leírásoktól mentes homéroszi himnuszoknak (s természetesen más vallási hagyományoknak is) megfelelően az Isten/istenség elé neveinek-tulajdonságainak felsorolásával lehet lépni, s csak azután lehet előterjeszteni a kéréseket. A két nyitó versszak tehát az „Isten” (Deus) megszólítás részletezése.

Több mint irodalmi fogás, hogy a költő nem tér azonnal a „tárgyra”, nem azonnal vezeti be az este témáját (mint a halhatatlan gyermekima: „Én Istenem, jó Istenem, / lecsukódik már a szemem...”) — pontosabban igen, csak-hogy az este nem (csak) valami hangulatos napszak: a hét első napjának (azaz a vasárnapnak) estéje épp a világosság és a sötétség elválasztásának, a nappal és az éjszaka megteremtése emlékeztetének különös alkalma, de minden este fel kell idéződjék a Teremtő működésének kezdete (Gn 1,1: „in principio creavit Deus caelum et terram”), s az első nap műve: a fény teremtése (Gn 1,3: „fiat lux” — ’legyen világosság’), a fény és a sötétség elválasztása (Gn 1,4: „divisit lucem ac tenebras” — ’elválasztó a világosságot és a sötétséget’), s végül a fény és a sötétség elnevezése (Gn 1,5: „appellavit ... lucem diem et tenebras noctem” — ’nevezé ... a világosságot nappalnak és a sötétséget éjnek’). (Az Ambrusversebe átirrt bibliai szavakat vagy szórészeket dőlt betűvel jelzem.)

Mindenestül jogos tehát, hogy az esti vers Istent először mint a mindeneket Teremtőt szólítja meg. Bár a „creator omnium” szerkezet nem föltétlenül onnan való átvétel, bibliai helyeken (Sir 24,12, 1Mcc 1,24) is szó szerint megtalálható. Másrészről a nyitó sor Ambrus kakasszavi (ad galli cantum) himnuszának megfelelője: ugyanis az az „Aeterne rerum conditor” — „a dolgoknak (rerum) örök Alkotója (aeterne conditor) sorral indult. A két vers így, miközben a nap két, átellenben levő pontján ünnepli a teremtést, a rokon értelmű szavak és a szó szerinti egyezések megfelelésével is párban áll, mint azt a következőkben többször lesz alkalmunk megfigyelni.

Van-e valami lényeges különbség a Teremtő (creator) és az Alkotó (conditor) szavak közt? A válasz határozott „nem”. Mindenféle valódi tartalmi különbség, akár a teremtés valamilyen részletének vagy vonatkozásának hangsúlyozása nélkül használatos a keresztény latinságban mások mellett a leggyakoribb *creator*, a *conditor*, aztán a *factor* — mint a Credóban —, melyet erőltetett lenne „Csináló-”nak fordítani, de a *formator* (‘Formáló’, ‘Alakító’, Is 44,8) is előfordul. Mindezek és más latin szavak a keresztényen kívüli latinságban, korábban is megjelentek, de a teremtő istenség monoteisztikus gondolata miatt e jelentésben igen ritkák. (Állításom bizonyítékait nem sorolom föl.)

A „creator omnium” szókapcsolat érthető volt nem keresztényeknek is, akár csak a „poli rector”, sőt a bibliai latinban az ég (caelum) költői megfelelőjeként — az egész helyett a részt adva meg — a *polus* (eredetileg az ’északi sarkcsillag’) nem is szerepel. A költő tehát mind a *pars pro toto* költői eszközével, mind a szókapcsolattal a római irodalmi hagyományhoz kapcsolódik.

A *poli rector* szókapcsolat mindkét tagja összeköti a két verset. A hajnal előttiben (10. sor) ez áll: „solvit *polum caligine*” — „eloldja a pólust (az eget) a homálytól (ti. a hajnalcsillag). Még fontosabb az, hogy a *rector* (‘vezető, vezér’) körülírási megfelelője is megtalálható benne a *qui regis* vonatkozó mellékmondat formájában, és éppen a 2. sorban: „noctem diemque *qui regis*” — ‘aki (qui) vezérled/ irányítod (regis) az éjt (noctem) s (-que) a nappalt (diem)’. Mindkét vers második sora a teremtés után logikusan Isten világkormányzó munkájáról beszél. (A kakasszavi vers nem csak a nappal—éj váltakozásáról szól, hanem egy különleges szerkezettel — „et temporum das tempora”, 3. sor — ‘s az időknék megadod időit’ — elvontan is megfogalmazza az Istenről mint az idő Uráról szóló hitvallást.) A *rector* a szintén a *reg-* gyökből való *rex* ‘király’ szinonimájának tekinthető; nem a biblikus, inkább a latin filozófiai nyelv része a Világkormányozóra vonatkozóan. (Csak távolról kapcsolódik ide a Sap 13,2: „solem et lunam, rectores orbis terrarum deos putaverunt” — ‘a napot és a holdat, a földkerekség vezéreit, isteneknek gondolták’.) Amit az *Aeternae rerum conditor*-ban a költő egy tömör sorban foglal össze — a nappal és az éj isteni kormányzását írja le a *qui regis*-től függő két tárgy (noctem diemque) által alkotott szerkezetben —, azt az esti versben a *rector* szót kiegészítő *vestiens* (‘felöltöztetve’) szép metaforájának beiktatásával az első strófa további két sorában bontja ki, mégpedig úgy, hogy a *diem*, majd a *noctem* szavakat látványosan a sorok kiemelt kezdetére helyezi. A *vestiens* képi használata a nappal ékes fénybe öltöztetésére „logikus” (ezzel együtt nem elcsépelet kép a latin költészetben), az éjszaka „álom-malaszt”-ba (az alvás kegyelmébe) való öltöztetése viszont bámulatosan merész, bizonyosan ambrusi kép: az ékes (*decorum*) fény (*lumen*) palástja úgy borul a világra, ahogy véd az alvás (a cselekvő értelmében vett „álom”) kegyelme (*soporis gratia*) — minap vétkesen kiirtott szóval: malasztja — is. A latin birtokos jelzői szerkezet megengedi az előbbi (tkp. genitivus subiectivus) értelemezést (kegyelmes alvás), de az álom érthető az isteni kegyelem megnyilvánulásának is (genitivus epexegeticus): az ‘álom mint malaszt’ — Babits tökéletes fordításában: „álommalaszt”.

A többértelműséghez tartozik, hogy a *gratia* a latinban ‘szépség’ jelentésű is lehet, tehát szinonimája a főntebbi, továbbképzett *decorus* jelzőben levő *decor* ‘ékesesség, szépség’ szónak. A pogány latinok (a görög Khariszoknak megfelelően) megszemélyesítve, leginkább többes számban tisztelték a Gráciát vagy Gráciákat, a szépség istennőjét-istennőit.

A rejtetten szinonim *decoro* és a *gratia* khiasztikus elrendezésben (a-b-b-a) áll, míg a 3–4. sor tökéletesen párhuzamos: tárgy-jelző-jelzett szó. Ez is mutatja, hogy a felruházás-beöltöztetés mind a nappalra, mind az éjre vonatkozik. Nem kétséges: már az első strófában ellentmondásmentes megfogalmazást nyer a hittani tartalom: Isten nemcsak a napnak, hanem az éjjelnek is ura, tehát az éj vezére-kormányzója-ura-királya nem egy sötét ellenhatalom, ahogy egy naiv-babonás világszemlélet vagy egy dualisztikus vallásfilozófiai rendszer vélné, hanem a teremtő és világfenntartó Isten.

A strófazáró *vestiens ... noctem soporis gratia* prózai parafrázisa ez lenne: „az alvás kegyelmét adod (nekünk) az éjszakára”. Ettől függ mondattanilag, és értelmileg ezt fejt ki a teljes második versszak. A célhatározó alárendelt mondat alanya a *quies* ’nyugalom, pihenés’, amelynek fő része a fentebbi *sopor* ’alvás’. A szó a 28. sorban a továbbképzett *quietos* ’pihenteket’ alakban tér vissza.

A testnek — melyet itt szintén *pars pro toto*-val a „tagok” (*artus*) jeleznek — a munkás nap fizikai feszültsége, görcsei után a fáradságtól való megszabadulásra, oldódásra van szüksége (*solutos* — ’oldottakat’). A különféle szövegösszefüggésekben sokjelentésű *solvere* ige még e strófa utolsó sorában s a harmadik *grates et preces solvere* szókapcsolatában, lezáró helyzetben is megjelenik. Kétszer megtalálható az *Aeterne rerum conditor*-ban is: az utolsó sorbeli előfordulást mindjárt idézem, továbbá a 10. sorban: „*solvit polum caligine*” — ’a pólust (az eget) eloldja (megszabadítja) a sötét homálytól’. A nyíltság-zártság, oldás-kötés ellentétei mellett, hogy az alapvető emberi léttapasztalatokhoz tartoznak, a költői terek szerkezetének majdnem állandó elemei.

A pihenés nem öncélú, hanem a munkára (*labor*), a hasznos munkára (*laboris usui*) készít föl, a munkára, amely ugyan büntetés — Gn 3,17: „nagy fáradságos munkával (*in laboribus*) egyed annak gyümölcset minden életednek napjain” (Károli) —, másfelől isteni ajándék — Eccl 5,18/19: „hogy ... örvendezzen az ő munkáinak (*de labore suo*), ez az Istennek ajándoka” (Károli). A pihenés azért is kell, hogy a fáradt (*fessas*) lelkét-szellemet is fölemelje (*allevet*), megszabadítsa a lelki fáradtság súlyától. (A kakasszavi vers szerint az ébredés az elunt alvástól kell megszabadítson: „*ut allevet fastidium*”). Leginkább azzal történik ez, hogy megszabadít (*ut ... solvat* — ismét a *solvere* ige!) gyötörő féktelenségünktől (*luxu*): az élet legkülönbözőbb féktelenségei közül ide értődik természetesen a bujaság (*luxuria*) is. E valószínűleg eredeti szó helyén egyes szövegekben a „delfinizált” *luctu* (’gyásztól, bánattól’) áll. (A *luxu* mellett szól egy filológiai érv: az I. századi epikus költő, Silius Italicus egy szöveghelye: *Sic ductor fessas luxu attritasque secundis / erigere et verbis temptabat sistere mentes*, *Punica*, I,83–84. A párhuzam meggyőző.)

A latinban nem hálát „adunk”, hanem hálát „fizetünk” (*grates solvimus*), „leoldjuk” a kötelezettséget. Mint szánkat megoldva („*ora solvamus tibi*”, *Aeterne rerum conditor* 32) hajnalban is leróttuk a hála adóját, most is azt tesszük: dicséretet (vagy, műfajmegjelöléssel, himnuszt) énekelvén (*hymnum canentes*), imánk (*preces*) fogadalmával adóssá tévén magunkat (*voti reos*), azért, hogy ezután is megsegíts, Isten, (*ut adiuves*). Szép a *peracto die — noctis exortu* (merészen: ’az éj feljövetelekor’) khiazmusa, és hihetetlenül merész a *grates* és a *solvimus* négyesrövi szétválasztása, valamint a *preces ... solvimus* zeugmája (vagyis az igei állítmány szorosan csak a *grates* tárgyhoz tartozik).

Már a verskezdet megmutatta, hogy a biblikus tartalom (s nagyrészt a hagyományos latin keresztény szóanyag) milyen természetesen veszi magára a római költészet különféle stílusesszközökkel ékes formáit.

Folytatjuk